

IZABELA SOBCZAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Literatura bez granic

Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer (2021), wstęp, wybór i opracowanie Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak, Błażej Warkocki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.

Pod koniec ubiegłego stulecia Maria Janion udzieliła wywiadu dla gejowsko-lesbijskiego miesięcznika „Inaczej” (1998, nr 2), mówiąc o transgresji jako przekraczaniu granic i o zmianie dokonującej się we współczesnym postrzeganiu wiedzy, która to już nie służąc (jedynie) władzy, pozwala przyswoić różnice i zrozumieć (społeczną, kulturową) odmiennność. Udzielając wywiadu, Janion niejako sama dokonała przekroczenia między tym, co ówczasie uznane było za oficjalny naukowy dyskurs, a kontroficyjnym obiegiem wiedzy, czyniąc oba wzajemnie się uzupełniającymi. Z podobnej woli transgresji wyrastało na przestrzeni ostatnich dwóch dekad wiele dzieł krytycznych, jak chociażby *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności* Błażeja Warkockiego (2007), *Homobiografie. Pisarki i pisarze XIX i XX wieku* Krzysztofa Tomasika (2008) czy też *Katastrofy Odmińców* Tomasza Kaliściaka (2011). To właśnie Warkocki oraz Kaliściak, wraz z Alessandro Amentą, piszącym o tożsamości homoseksualnej dwudziestowiecznej literatury polskiej po włosku (przede wszystkim monografia: Amenta 2008), dokonali niedawno ponownego gestu otwarcia separatystycznych granic, jakimi nadal ogranicza się naukowe i pozanaukowe

myślenie o literaturze, a tym samym i o kanonie. Z tej współpracy powstała u progu nowej dekady XXI wieku monumentalna i znamienna pozycja *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*.

Na umiejscowienie antologii w obrębie Janionowskiej tradycji wskazują sami jej redaktorzy, odwołując się chociażby we wstępie do słynnej serii „Transgresje” – ukazującego się przez całe lata osiemdziesiąte XX wieku plonu gdańskich konwersatoriów Janion – szczególnie do dwóch pierwszych antologii: *Galerników wrażliwości* (1981) i *Odmieńców* (1982). Te zbiory zarówno polskich, jak i europejskich tekstów literackich i krytycznych, komentarzy i esejów, podnoszących zagadnienie kulturowego „Odmieńca”, stanowią „źródło inspiracji dla kształtu i idei *Dezorientacji*” (Amenta, Kaliściak, Warkocki 2021: 28). Na ów kształt natomiast składają się działy, które można by *de facto* nazwać tak, jak Janion i Zbigniew Majchrowski nazywają część *Odmieńców*, czyli „konstelacjami” – zbiorami tekstów pozornie może odrębnych, ale które wzajemnie się naświetlając, tworzą wspólne całości paradygmatyczne w myśleniu o literackiej odmienności. Należy jednak podkreślić, że tak jak konstelacje *Odmieńców* nie zważają na granice narodowe i czasowe, tak konstelacje wyodrębnione przez Amentę, Kaliściaka i Warkockiego reprezentują polską twórczość (choć wciąż różnej maści: prozatorską, poetycką, dramatyczną, eseistyczną), a ułożone nie tylko tematycznie, ale i chronologicznie, tworzą przejrzystą i ciągłą tradycję historycznoliteracką, która, jak wiadomo, czuła jest na społeczno-polityczne zmiany w obrębie danego narodu.

W ten sposób do rąk czytelników/czytelniczek trafia ponad dziewięćsetstronicowa antologia z obszernym wstępem krytycznym (którego brak w Janionowskich tomach) podzielona na cztery części (owe konstelacje): pierwszą – „*Sercem bliscy*” – stanowią teksty od przełomu XVIII/XIX wieku do roku 1918 dotyczące romantycznych przyjaźni jedнопłciowych (które ilustruje twórczość m.in. Adama Mickiewicza, Zygmunta Kaczkowskiego, Stefana Żeromskiego), ale i głośnych przykładów modernistycznych transgresji (m.in. teksty Stanisława Przybyszewskiego, Piotra Odmieńca Własta / Marii Komornickiej); druga część – „*Sztuka przewrotna*” – obejmuje okres międzywojnia i wojny (1918–1945), przedstawiając teksty w szczególności poświęcone relacjom nieheteronormatywnym (m.in. twórczość Jarosława Iwaszkiewicza, Witolda Gombrowicza, Anieli Gruszeckiej, Stanisława Brezy) wraz z tymi, które inicjują krytyczną konceptualizację literatury odmiennej („przewrotnej”, jak powie Stefan Napierski; ale też „wykolejonej” czy „zabagnionej”, by użyć homofobicznej retoryki Ignacego Fika); trzecia część – „*Nawet milczenie / miało być przemilczane*” – mieści twórczość czasów PRL-u (również emigracyjną) osnutą wokół tajnych kodów homoerotyki (m.in. teksty Anny Kowalskiej, Je-

rzeżo Andrzejewskiego, Mirona Białoszewskiego, Marii Dąbrowskiej) i utwory bardziej bezpośrednie, o wyraźniejszym potencjale emancypacyjnym (m.in. Witolda Jabłońskiego, Zdzisława Jaskuły); ostatnią, czwartą, najobszerniejszą konstelację, „*Koniec barw ochronnych*”, reprezentuje zespół nowych tendencji i poetyk w mówieniu o relacjach niemieszczących się w heteronormie (m.in. twórczość Jacka Dehnela, Michała Witkowskiego, Wojciecha Kuczoka) wraz z transgresyjnym podmiotem w dość licznych przykładach twórczości kobiet (m.in. Izabeli Filipiak, Olgi Tokarczuk, Nataszy Goerke, Ingi Iwasiów), a także osób niebinarnych (twórczość Łukasza Kaźmierczaka / Łucji Kuttig). Ostatnią część otwierają wspomniany już wywiad z Janion i krytyczny esej Kingi Dunin. Oba teksty uwrażliwiają osoby czytające na momenty we współczesnej prozie szczególnie przewrotne, dosadniej transgresyjne, bo uderzające w standardowe dychotomiczne podziały między męskim a kobiecym, homo i hetero, ale też wysokim i niskim (włączając do zestawu tekstów chociażby obieg literatury popularnej i młodzieżowej).

To właśnie w kontrze do tych podziałów wyrasta antytożsamościowe, -separacyjne, -asymilacyjne **queer**, teoria plasująca antologię w obrębie „szerokiego nurtu humanistyki światowej” (Amenta, Kaliściak, Warkocki 2021: 25), zapośredniczona przede wszystkim z prac Eve Kosofsky Sedgwick. Tym samym *Dezorientacje* dopełniają za pomocą globalnej perspektywy tradycję „odmienności” podejmowaną przez Janion, a realizowaną także przez innych (lokalnych i nie tylko) badaczy, chociażby Wolfganga Jöhlinga, który profiluje analizy głównie na męską homoseksualność (Jöhling 1988, 1992), wymienionego już Tomasika czy przede wszystkim przez samych redaktorów antologii: Warkockiego, Kaliściaka i Amentę. Rysowane przez nich indywidualne perspektywy (Warkocki czytający teorię queer Witolda Gombrowicza (Warkocki 2007, 2018, także poświęcona homoseksualności i homofobii nie tylko w literaturze monografia: Warkocki 2013), Kaliściak analizujący odmienne modele męskości w literaturze (Kaliściak 2016) czy Amenta poświęcający uwagę polskiej poezji kobiecej (Amenta 2016)) sprzęgnięte w jeden wspólny projekt tworzą całość o szerokim lecz spójnym zakresie, bez popadania w pułapki twardych definicji, które często potrafią przesłonić myślenie o seksualności oraz gender. Antologia kontynuuje, łączy, ale i na nowo problematyzuje zagadnienia, które stanowiły przedmiot pozostałych perspektyw monograficznych czy pojedynczych artykułów krytycznych i które odnoszą się zarówno do nienormatywnej męskości, jak i kobiecości (w tym różnych wariantów seksualności).

Należy bowiem zwrócić uwagę, że na mapie literaturoznawczych rozpoznawczych dominuje perspektywa separująca daną, uznaną za mniejszościową,

twórczość od tego, co pojmowane jako centralne¹. Na tym tle autorzy *Dezorientacji* dokonują w sposób świadomy, znamionujący głębokie rozeznanie w obrębie ogólnoteoretycznych tendencji, destabilizacji uznanej w myśleniu o kanonie skłonności do antagonizowania centrum i peryferii oraz pozycjonowania (względem tego) koncepcji płci i seksualności. Perspektywa twórców jest mniejszościowa o potencjalne wywrotowym (zob. Amenta, Kaliściak, Warkocki 2021: 27–27), to natomiast da się określić jako z gruntu queerowe. Sedgwick bowiem na początku *Epistemology of the Closet* pisze:

Staram się przedstawić możliwie najmocniejszy wstępny argument na rzecz hipotezy o **centralnym** znaczeniu tego formalnie **marginalnego**, pojęciowo trudnego zestawu definicji dla istotnych naukowych teorii i sposobów rozumienia kultury zachodniej jako całości (Sedgwick 1990: 2; przeł. i wyróż. – I.S.)².

Janionowska, lokalna tradycja zostaje uzupełniona globalną o innym wektorze – gdy queer bowiem zastępuje kategorię odmienności, zostaje zakwestionowane wszystko to, co uznane za normę, a co, siłą rzeczy, ową odmienność konstituowało. *Dezorientacje* obnażają niewydolność uznanego aparatu pojęciowego (w obrębie relacji homoerotycznych), który, jak profiluje antologia, wymaga innego, krytycznego zorientowania. Tym samym autorzy odpowiadają nie tylko na problematykę przedstawioną przez Janion, ale także na zawołanie wyrażnie feministycznego tekstu Dunin *Oczywiście, lesbijki*, mówiącego o konieczności walki z „regułą niekwestionowania heteroseksualności”. „To, że związki seksualne nawiązują osoby odmiennej płci, traktowane jest jako fakt oczywisty i niewymagający uzasadnienia” (Dunin 2021: 586) – pisze Dunin,

- 1 Szczególnie liczne są analizy twórczości kobiecej wypracowane na bazie dojrzejącej od lat dziewięćdziesiątych XX wieku polskiej myśli krytyczno-feministycznej (począwszy od badaczek Ewy Kraskowskiej, Krystyny Kłosińskiej, Grażyny Borkowskiej). Tu wyróżnia się synteza stanowiąca niejako podręcznik dwudziestowiecznego pisarstwa kobiet: Kraskowska, Kaniewska, red. 2015. Ważne jest, by podkreślić, iż monografie wyrosłe z teorii feministycznych, tworzące niejako odrębny kanon polskiej literatury kobiecej, mają także charakter mniejszościowy czy też „odmieńczy”, kierując się chociażby rozpoznaniem Hansa Mayera, który jako wykluczone grupy traktuje: kobiety, homoseksualistów i Żydów (Mayer 2005).
- 2 I am trying to make the strongest possible introductory case for a hypothesis about the centrality of this nominally marginal, conceptually intractable set of definitional issues to the important knowledges and understandings of Western culture as a whole.

sugerując, że wywrócenie tego dogmatu przyniesie potrzebną zmianę w myśleniu o hetero – homo, nie upraszczając tej relacji do prostego i krzywdzącego stosunku dobro – zło.

Autorzy antologii, obalając zasadę nadrzędności perspektywy heteronormatywnej w literaturze, podważają także zasadność granicy między męskością i kobiecością (granicy, o której utrwalanie tak często literaturę się posądza), niejako w myśl Judith Butler, że „jedność doświadczenia” kulturowej płci, a zatem bycie kobietą/mężczyzną w świecie trwa dopóty, dopóki funkcjonuje się jako kobieta/mężczyzna w ramach dominującej heteroseksualności (Butler 2008: 15). Przewrót w obrębie normy seksualnej, a z nim przewrót w obrębie norm dotyczących płciowości, pozwala na nowo zbudować Amencie, Kaliścikowi i Warkockiemu kanon bez separatyzmów męski – kobiecy. To odświeżające podejście teoretyczne. Również z perspektywy polskiej krytyki feministycznej, w której wciąż dominuje afirmatywne, ale przez to i wyłączone, dystansujące, podejście do literatury kobiet³. Biorąc pod uwagę jednak ten kontekst, nieco może żal, że właśnie nazwisk żeńskich, szczególnie w pierwszej części antologii, nie pojawiło się więcej. Skoro mamy konserwatywno-patriotyczną perspektywę Sienkiewicza, to może i takież egzaltacje Marii Rodziewiczówny, tym bardziej, że biografię pisarki, jak wskazuje Tomasiak, należy czytać perspektywą queer (Tomasiak 2014: 57–78)? Chciałoby się również zapytać, po Janionowsku – gdzie jest Zapolska?! – z jej ciekawym obrazem wspólnoty młodych dziewcząt w *Przedpiekle* bądź niejednoznaczną wizją małżeństwa *Z pamiętników młodej mężatki*? W kontekście jednopłciowych przyjaźni warto się zastanowić, czy może zamiast Żeromskiego nie umieścić równie kanonicznego Bolesława Prusa z fragmentem *Emancypantek* i zamienić homospołeczne pragnienie męskie na kobiece, tym ciekawsze, że opisywane z perspektywy męskiego autora.

Oczywiście przykłady można mnożyć i przecież o to właśnie chodzi. Twórcy antologii, choć kanon rewitalizują, a nawet budują podstawy nowego, nie roszczą sobie bowiem praw do jego w pełni ustanawiania. Struktura *Dezo-*

3 Zarówno prace dotyczące literatury modernistycznej kobiet (m.in. prace Ewy Kraszkowskiej, Krystyny Kłosińskiej, Joanny Krajewskiej, Barbary Stelingowskiej, Agaty Araszkiewicz) jak i współczesnej prozy (m.in. Kamili Budrowskiej, Agnieszki Mrozik, Agnieszki Nęckiej, Moniki Świerkosz, Urszuli Chowaniec) badają kobiece piarstwo w oderwaniu od dominującego kanonu (męskiego), choć oczywiście, nie pomijają innych kontekstów, chociażby społeczno-politycznych (np. Budrowska 2000) czy postpamięciowych (np. Grzemska 2020). Jednakże perspektywa czerpiąca z tradycji ginokrytycznej (Showalter 1993), skupiona na „odzyskaniu” piarstwa kobiet, choć konieczna była szczególnie na początku rozwoju myśli feministycznej w Polsce, czyli w latach dziewięćdziesiątych, dziś wymaga już odświeżenia i nowego ukierunkowania.

rientacji jest otwarta, a każda osoba czytająca zaproszona do (choćby indywidualnego) uzupełniania, o czym świadczy załączony na końcu dzieła aneks z tytułami, które, choć opracowane, z różnych względów (często niezależnych od autorów antologii) nie weszły do zbioru. Zresztą włączenie autora/autorki (np. Rodziewiczówny) w obręb antologii tylko dlatego, iż ten/ta był/a gejem/lesbijką klóciłoby się, jak sędzę, z założeniami twórców, którzy nie chcą profilować orientacji osoby piszącej poprzez wymienienie jej nazwiska (stąd przecież wybór Mickiewicza, Słowackiego i innych). Liczy się bowiem to, co zapewne wspólne dla większości antologii – mianowicie tekst, a w tym szczególnym przypadku – sposób, w jaki tekst dyskursywyzuje emocje wykraczające poza kulturowo przyjęty wzorzec relacji.

Ekspresja owych emocji przebiegała natomiast (na co szczególnie wskazuje pierwsza część antologii – „*Sercem bliscy*”) w różnych kierunkach, np. jako oznaka przyjacielskich więzów, które, rzecz jasna, mogły, ale nie musiały być homoerotyczne, a nawet gdy łączyły się (podług dawnych zwyczajów) z bliskością fizyczną (jak pocałunek w usta wyrażony w liście Tomasza Zana do Leonarda Chodźki), nie musiały wzbudzać podejrzeń. I tak pojawia się fragment powieści *Bracia ślubni* (1853) Kaczkowskiego, kiedy dwaj przyjaciele, panowie Józef i Stanisław, łączą się na mocy (kościelnych) ślubów przyjaźni wychodzących z tradycji słowiańskiego pobratymstwa. Ich związek jest nie tylko duchowy, ale decyduje o pewnej praktyce życia: zapewnia podział majątku, zobowiązuje do wzajemnej pomocy. Co ciekawe, idea ślubów ma charakter religijny i, biorąc pod uwagę także *Obraz idealny lat młodości* Władysława Tarnowskiego, wyjątkowo patriotyczny („Jak ojczyźnie, tak sobie, / Dochowajcie wiary!”; Tarnowski 2021: 127). Gdy spojrzeć z tej perspektywy na sztukę Jolanty Janiczak *O mężnym Pietrku i sierotce Marysi* (2018) kończącą całą antologię słowami „Sejm RP uchwała ustawę o związkach partnerskich” (Janiczak 2021: 893), można odnieść wrażenie, że zbiór ułożony jest nie tylko chronologicznie, ale także – w sposób przewrotny – kłamrowo: wątki okalające wzajemnie się naświetlają (nie bez przyczyny kończymy na roku 2018, w setną rocznicę odzyskania niepodległości), czyniąc dodatkowo z *Dezorientacji* niezwykle trafny, lecz subtelny komentarz do współczesnej sytuacji społeczno-politycznej. Czyż bowiem nie przewrotne, nie ironiczne wydaje się to, iż idea homospołecznych związków w wieku XIX jest zdecydowanie bardziej liberalna niż w Polsce współczesnej, w której każda forma instytucjonalizacji relacji jednopłciowych jest traktowana jako obca, antynarodowa i antykatolicka? Oczywiście oznak niepewności i strachu nie brak już wcześniej, tym samym autorzy antologii budują chronologiczną kontrlinię, prezentując, jak zmieniała się perspektywa na relacje homospołeczne w czasie

i jak ową zmianę, której świadkiem staje się literatura, kształtowały, jak pisze Kaliściak, „dwa główne grzechy nowoczesności, czyli homofobia i kapitalizm” (Kaliściak 2018: 227).

Fragment, który może żywiej niż inne wprowadzać czytelników w stan tytułowej dezorientacji, pochodzi z mocno usadowionego w kanonie literatury polskiej utworu Henryka Sienkiewicza, *Pan Wołodyjowski*. Dzieło o zdecydowanie patriotycznym charakterze reprezentuje w antologii scena, gdy Azja Tuhajbejowicz zostaje nabity na pal. Retoryka fragmentu – „ból niewypowiedziany, tak straszny, że graniczący niemal z potworną rozkoszą, przeniknął jego jestestwo. Pal pogrążał się głębiej i głębiej” (Sienkiewicz 2021: 136) – wykorzystująca aluzje do aktu seksualnego, który jest „przeciwko naturze”, uwidacznia sposób, w jaki dziewiętnastowieczne imaginarium kojarzy relację homoerotyczną z grozą i cierpieniem. Niektórych odbiorców może zaniepokoić fakt, że przedstawiony fragment jest zaledwie wrywką potężnej całości i tym samym sugerować, że tekst został wmontowany podług zamierzonej interpretacji. A jednak scena ta jest konieczna, by zasygnalizować tendencję rozwijającą się na szerszą skalę w epoce kolejnej, kiedy kultura modernizmu, w swojej pierwszej gwałtownej próbie wypowiedzenia tego, co dotychczas ukryte, połączy homoseksualnego Erosa z Tanatosem (Ritz 1999: 98). Fragment ten należy zatem czytać w świetle innych tekstów, a jego obecność stanowi dowód na przemyślaną strukturę *Dezorientacji*, polegającą na przedstawieniu polskiej literatury queer w sposób ciągły i całościowy.

A jednak obecność Sienkiewicza, a obok niego Mickiewicza czy Słowackiego, zasadna jest także przez wzgląd na źródłowe wykorzystanie queer, które kieruje naszą uwagę na wyrotowy potencjał tego słowa⁴. Gest ujęcia tekstów wydawałoby się najbardziej kanonicznych, nazwisk zaszufladkowanych jako narodowe, swojskie, patriotyczne, religijne, a zatem z ducha niequeerowe, jest kolejnym gestem łamiącym ustanowione granice, tym bardziej potrzebnym, gdy zwróci się uwagę na teksty pozostałe – jak np. Żmichowskiej, Iwaszkiewicza, Białoszewskiego – które „kanon” w swój obręb przez lata zaliczał, ale z ich „odmienczego” pierwiastka rezygnował. Tym samym antologia, ujawniając metodologiczne podstawy, wskazuje, że nie tylko teksty mogą być queerowe, ale także sposób ich doboru. Ów wybór natomiast zostaje wyjaśniony w obszernej oprawie redaktorskiej, gdzie przypisy do poszczególnych fragmentów często przyjmują postać mikro krytycznej analizy tekstu. Stanowią one, wraz

4 Określenie *queer* jako początkowo obraźliwe zostało przejęte z języka opresora w dyskurs akademicki. O potencjale tego gestu, który nie tylko kopiuje, ale i dystansuje, pisze na początku swojej książki *Homo niewiadomo* Błażej Warkocki (Warkocki 2007: 11).

ze spisem opracowań umieszczonym na końcu każdego podrozdziału, cenne źródło informacji dla miłośników i badaczy literatury, a także rodzaj punktu orientacyjnego dla osób, które po antologię sięgną z ciekawości bądź przypadku.

Niekiedy jako załącznik do przytaczanych utworów danego autora/autorki pojawiają się fragmenty dodatkowe, zdania z listów, dzienników, opracowań krytycznych, które naświetlają i dopełniają teksty główne. Tym samym redaktorska oprawa służy odsłonięciu kodu (jak w przypadku *Tajnego dziennika* Białoszewskiego rzucającego nowe światło na teksty poety), a czasem stanowi formę zagadki, która dopiero ma być rozwiązana (jak w przypadku *Wizyty* Nataszy Goerke, gdzie w przypisie, za pomocą pytań skłaniających do samodzielnej refleksji, prowadzona jest gra z czytelnikiem/czytelniczką). Z tej przyczyny niebłędnym wydaje się myślenie o antologii jako podręczniku, który tworzy przestrzeń wyraźnie demokratyzującą – bez założeń, że Mickiewicza znają wszyscy, przeto nie wymaga on obszernego objaśnienia redaktorskiego. To kolejny przykład tego, jak *Dezorientacje* dezorganizują hierarchię, przestawiając drogowskazy na dobrze znanej mapie wyznaczającej literackie centrum i peryferie. Choć każda antologia z założenia wydaje się materiałem kanonizującym, ta stara się ów charakter przekroczyć, zmierzając w stronę maksymalnej inkluzywności – wobec utworów, grupy autorskiej i modelowej grupy odbiorczej, na którą składają się zarówno akademicy, jak i amatorzy.

Autorzy wstępu przyznają, że w ramach *Dezorientacji* otrzymujemy „rozległą mapę literacko-kulturowo-społeczną” (Amenta, Kaliściak, Warkocki 2021: 33), w której, choć dominuje kierunek odmienny od powszechnie przyjętego (bo destabilizujący), odnajdujemy spójne literackie szlaki – wyznaczone przez redaktorskie drogowskazy interpretacyjne, ale przede wszystkim przez same teksty uwikłane w sieć „queerowych, wzajemnych odwołań intertekstualnych” (Amenta, Kaliściak, Warkocki 2021: 44). Przeczytawszy fragment *Białej Róży* Żmichowskiej, natknijemy się na komentarz Boya-Żeleńskiego pt. *Romans Gabryelli* (dzielące oba teksty lata decydują o umieszczeniu ich daleko od siebie na mapie *Dezorientacji*), do którego odniesie się Krzywicka, pisząc *Rozmowę kobiet o Narcyzie Żmichowskiej*. Różewicz także czyta Żmichowską Boyem, a w *Białym małżeństwie* możemy doszukiwać się bezpośrednich inspiracji *Poganką*. Ale obok tego „męskiego” szlaku, bardziej mizoginicznego, jak podpowiadają autorzy antologii (zob. Różewicz 2021: 486; przyp. 137), tworzy się także niezależna tradycja matrylinearna, w której o Żmichowskiej pisze Renata Lis, a motyw tańca z *Białej Róży* zagości u Ewy Schilling; gdzie do *Gabryeli* pisać będzie Konopnicka, a na Konopnickiej oprze swą sztukę Janiczak. Na tej specyficznej mapie pełnej przeciętych szlaków i szkatułkowych wątków w ramach punktów orientacyjnych, choć dyskretnych, występują nieustannie

aktualizujące się motywy, środki, figury, aluzje: jak nóż „o trzeciej nad ranem” (Tadeusz Olszewski), którego ostrze „rozcina wodę” (Tymoteusz Karpowicz), figura Antinousa (Józef Ignacy Kraszewski, Napierski, Olszewski), Safony (Żmichowska, Kowalska, Lis), Michała Anioła (Julian Strykowski, Leopold Staff), a obok nich wszelkie motywy miłości „greckiej”, casus Oscara Wilde’a, casus Marcela Prousta, casus Komornickiej, które powodują, że osoba czytająca, choć nieraz zdezorientowana i zaskoczona, wikła się dalej w kolejne poziomy zapośredniczeń, ciekawa, co znajdzie na dalszych stronach i w jakiej roli przyjdzie jej się odnaleźć – uczniowskiej, sędziowskiej, ale i podglądackiej. Włajerystyczny aspekt czytelniczego doświadczenia antologii przypomina nieco ten z czytania *W poszukiwaniu straconego czasu* Prousta, gdy oczami Marcela dostrzegamy bączka zapładniającego kwiat, by za chwilę móc odsłonić ów obraz jako zaledwie metonimiczny względem tego, co ukryte i wstydlive – homoseksualnego zbliżenia między Charlusem a Jupienem. Nie da się ukryć, że *Dezorientacje* dzięki podobnym spiętrzeniom znaczeń angażują w swoją narrację, którą da się czytać linearnie, jak pewną spójną, wielowątkową powieść.

Na koniec należy wspomnieć także, że antologia znosząca stawiane do tej pory w typologizacji literatury polskiej granice i mająca ogromną wartość dla dyskursu społeczno-politycznego w Polsce jest także pozycją o charakterze sentymentalnym. Zestawione przez Amentę, Kaliściaka i Warkockiego teksty literackie pod szeregiem retorycznych „barw ochronnych”: brudnego różu, białych róż, różowych kartotek opowiadają o ludzkim doświadczeniu, prywatnej traumie i cierpieniu z miłości⁵. Obok tekstów, które bawią, szokują, są te do głębi przejmujące, zachwycające poetyckim kunsztem i wzruszające w wymowie. *Dezorientacje* oswiają queer, pokazując, że queerowa literatura nie może być obca czy odmienna, gdy „opisuje – całkiem po prostu – ludzkie życie” (Amenta, Kaliściak, Warkocki 2021: 19) i gdy staje się reprezentacją tego, co prawdziwie intymne.

5 O poczuciu osamotnienia z powodu nieszczęśliwej miłości mówi chociażby *Nieobecność* Olszewskiego: „[...] kiedy widzę jak niknie w mroku krucha sylwetka / a moje otwarte ramiona wciąż pełne są ciała które kochając /ustawicznie tracę [...]. Tak właśnie wygląda ten grzech, ta prawie śmierć, mój Drogi, to nienasycenie. / Albo miłość” (Olszewski 2021: 602).

| Bibliografia

- Amenta Alessandro (2008), *Il discorso dell'Altro. La costruzione delle identità omosessuali nella narrativa polacca del Novecento*, Nuova Editrice Universitaria, Roma.
- Amenta Alessandro (2016), *Le parole e il silenzio. La poesia di Zuzanna Ginczanka e Krystyna Krahelska*, Associazione Italiana Polonisti, Roma.
- Amenta Alessandro, Kaliściak Tomasz, Warkocki Błażej (2021), *Literatura przewartna*, w: *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa s. 19–76.
- Budrowska Kamila (2000), *Kobieta i stereotypy: obraz kobiety w prozie polskiej po roku 1989*, Trans Humana, Białystok.
- Butler Judith (2008), *Uwikłani w płęć*, przeł. Karolina Krasuka, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Dunin Kinga (2021), *Oczywiście, lesbijki*, w: *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, red. Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak, Błażej Warkocki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa, s. 584–592.
- Grzemska Aleksandra (2020), *Matki i córki. Relacje rodzinne i artystyczne w autobiografiach kobiet po 1989 roku*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Janiczak Jolanta (2021), *O męznym Pietrku i sierotce Marysi*, w: *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, red. Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak, Błażej Warkocki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa, s. 889–893.
- Janion Maria, Majchrowski Zbigniew, red. (1982), *Odmieńcy*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
- Jöhling Wolfgang, red. (1992), *Dyskretne namiętności. Antologia polskiej prozy homoerotycznej*, Softpress, Poznań.
- Jöhling Wolfgang, red. (1988), *Diskrete Leidenschaften. Homosexuelle Prosa aus Polen*, Foester, Berlin–Frankfurt.
- Kaliściak Tomasz (2016), *Płęć Pantofla. Odmieńcze męskości w polskiej prozie XIX i XX wieku*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Kaliściak Tomasz (2018), *Małżeństwa jednoduszne. O dawnych formach męskich więzi homospołecznych*, w: *Formy męskości*, t. 2, red. Adam Dziadek, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa, s. 227–260.
- Kaniewska Bogumiła, Kraskowska Ewa, red. (2015), *Polskie pisarstwo kobiet w wieku XX: procesy i gatunki, sytuacje i tematy*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Kosofsky Sedgwick Eve (1990), *Epistemology of the Closet*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles.

- Mayer Hans (2005), *Odmieńcy*, przeł. Anna Kryczyńska, Wydawnictwo Muza, Warszawa.
- Olszewski Tadeusz (2021), *Nieobecność*, w: *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, red. Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak, Błażej Warkocki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa, s. 601–604.
- Ritz German (1999), *Jarosław Iwaszkiewicz. Pogranicza nowoczesności*, przeł. Andrzej Kopacki, Universitas, Kraków.
- Różewicz Tadeusz (2021), *Miłość lesbijska w romantycznym przebraniu*, w: *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, red. Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak, Błażej Warkocki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa, s. 486–487.
- Showalter Elaine (1993), *Krytyka feministyczna na bezdrożach*, przeł. Izabela Kalinowska-Blackwood, Ryszard Nycz, „Teksty Drugie”, nr 4/5/6, s. 115–146.
- Sienkiewicz Henryk (2021), *Pan Wołodyjowski*, w: *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, red. Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak, Błażej Warkocki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa, s. 135–138.
- Tarnowski Władysław (2021), *Obraz idealny lat młodzieńczych*, w: *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, red. Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak, Błażej Warkocki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa, s. 125–130.
- Tomasik Krzysztof (2014), *Homobiografie*, wyd. 2 popr. i rozsz., Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Warkocki Błażej (2007), *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- Warkocki Błażej (2013), *Różowy język. Literatura i polityka kultury na początku wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Warkocki Błażej (2018), *Pamiętnik afektów z okresu dojrzewania. Gombrowicz – queer – Sedgwick*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

| Abstrakt

IZABELA SOBCZAK
Literatura bez granic

Artykuł stanowi recenzję dzieła *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer* pod redakcją Alessandro Amenty, Tomasza Kaliściaka i Błażeja Warkockiego, które ukazało się w 2021 roku. Na antologię składa się obszerny zbiór fragmentów

z utworów kanonicznych oraz pozostających na marginesie literatury polskiej. Reprezentacje twórczości różnorodnej pod względem tematyki, twórców i gatunków, rozciągające się czasowo od XVIII wieku do współczesności, rzucają nowe, pozbawione uprzedzeń światło na tradycję historycznoliteracką, destabilizując separatystyczne podziały na centrum – peryferie, wysoki – niski, męski – kobiecy, które dotychczas kształtowały kanon literatury polskiej. Tym samym do rąk polskich czytelników trafia dzieło bez uprzedzeń i bez granic, otwarte na uzupełnienia i dające przestrzeń interpretacji, ale wypracowane na bazie teorii queer i samo, pod względem treści i metodologii doboru utworów, będące queerowym. Amenta, Kaliściak i Warkocki przechwytyują kanon z potencjałem wywrotowym, tworząc antologię, którą można czytać zarówno jako podręcznik, jak i spójną, wielowątkową narrację.

Słowa kluczowe: *Dezorientacje, queer studies, Warkocki, Amenta, Kaliściak*

| Abstract

IZABELA SOBCZAK

Literature Without Borders

This article is a review of the work *Dezorientacje: An Anthology of Polish Queer Literature* edited by Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak and Błażej Warkocki, which was published in 2021. The anthology is an extensive collection of excerpts from both canonical and marginal works of Polish literature. Representing a variety of themes, authors and genres from the eighteenth century to the present day, the anthology casts a new, unprejudiced light on the historical literary tradition, destabilizing the divisions of centre and periphery, high and low, male and female, which have hitherto shaped the canon of Polish literature. Thus, Polish readers will find a work without prejudice and without borders, open to additions and new interpretations, but developed on the basis of queer theory and itself queer in its content and methodology of selection. Amenta, Kaliściak, and Warkocki capture the canon with subversive potential, creating an anthology that can be read both as a textbook and as a coherent, multithreaded narrative.

Keywords: *Disorientations, queer studies, Warkocki, Amenta, Kaliściak*

| Biogram

Izabela Sobczak – doktorantka literaturoznawstwa Szkoły Doktorskiej UAM związana z Zakładem Literatury XX wieku, Teorii Literatury i Sztuki Przekładu na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej. W roku 2019 obroniła pracę magisterską *Tożsamość a intertekstualność w komiksie Fun Home Alison Bechdel* nagrodzoną wyróżnieniem w konkursie im. Czesława Zgorzelskiego. Naukowo zainteresowana literaturą modernistyczną, współczesną literaturą kobiecą, teorią literatury i teorią przekładu. Publikowała na łamach m.in. „Przekładańca. A Journal of Translation Studies”, „Forum Poetyki”, „Rocznika Komparatystycznego”.

E-mail: izasob@amu.edu.pl

ORCID: [0000-0001-7167-5767](https://orcid.org/0000-0001-7167-5767)